

Розділ VII.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ВЧИТЕЛЯ ШКОЛИ СОЦІАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ

1. До постановки питання

Посилення уваги дослідників до аналізу повсякденного життя різних верств суспільства є однією з родзинок сучасної історіографії. Особливо актуальним стає цей підхід у дослідженні 1920–1930-х рр. — періоду масового зламу традиційних уявлень і докорінної зміни способу життя. Завдяки дослідженню повсякденності міжвоєнного періоду можна не лише усвідомити основні засади існування суспільства в умовах тоталітаризму, а й краще зрозуміти дії влади. Про особливу важливість визначеного підходу у вивченні міжвоєнного періоду свідчить і та обставина, що мотивом для виникнення історії повсякденності в Німеччині, — одній з країн-піонерів цього напрямку, — стало саме намагання розібратися з причинами формування тоталітаризму в добу Третього рейху. Німецький історик А. Людке, один із засновників історії повсякдення, підкреслював, що поштовхом до дослідження повсякденного життя простих, "рядових" людей в його країні стало намагання розібратися в тому, чому і як ці індивіди в масі своїй не лише не опиралися історичним обставинам, але й сумирно підкорялися їм¹. Саме в такому аспекті використовує методологічні засади історії повсякденності і автор цієї статті.

Водночас варто зауважити, що вивчення повсякденності доби переходу від аграрного до індустріального суспільства докорінно різниться як від таких же досліджень часів сталого аграрного суспільства, так й від розгляду періоду сформованого індустріалізму. Особливо це стосується тих країн, де модернізація мала навздогінний характер, а такою, безумовно, була й Україна. В цих країнах вирішальним фактором змін був зовнішній вплив, а провідна роль в процесах переходу до індустріального суспільства належала владним інституціям. Тому не можна розглядати повсякдення тієї чи іншої верстви чи соціальної групи поза політичними процесами. Без урахування цього фактору аналіз повсякденного життя суспільства буде неповним і не дасть відповіді на багато питань. Слід також наголосити, що завданням історика зовсім не є "описування побуту" — цим впродовж декількох століть займаються етнографи. Різницю між завданням цих двох груп дослідників чітко окреслила Н. Пушкарьова: "Якщо етнограф вивчає ставлення людей до речових атрибутів повсякдення, то фахівець з історії приватного життя — вивчає

ставлення до неречових її атрибутів, займається пошуками того, як людина різних епох сприймала саму себе і своє власне життя"².

Однією з найбільш значущих у навздогінній модернізації країни була роль інтелігенції, особливо низової, до якої дослідники традиційно відносять вчителів. Протягом усього часу існування радянської України вчительство складало значну частину її інтелігенції. Але особливо важливу роль в житті українського суспільства воно відігравало в 1920-ті роки. Є чимало об'єктивних і суб'єктивних чинників, що посилювали політичну і громадську вагу вчительства, робили його об'єктом найпильнішої уваги з боку компартійного керівництва. Серед них варто виділити такі три фактори.

По-перше, ключовою виявилася роль вчительства у завоюванні більшовицькою владою довіри селянства, або, висловлюючись тогочасною термінологією, у встановленні "змички" робітничого класу і селянства. Складності цього процесу полягали не лише у тому, що робітники були психологічно більш зрозумілими більшовикам. Важливішим було інше — на відміну від міст, де спостерігалась велика скупченість населення та існувало чимало засобів для успішної агітації і пропаганди, становище на селі не було сприятливим для комуністичного впливу. У більшовицького керівництва не вистачало ні фінансових, ні кадрових можливостей для проведення тут такого роду кампаній. Більшовицька партія була переважно неукраїнською за національним складом.

На селі всі знали одне одного і агітація з боку незнайомих людей чи малоавторитетних селян-бідняків не могла бути дієвою. Це розуміли і більшовицькі керманичі. На початку 1924 р. у виступі на губернському з'їзді працівників народної освіти Серафіма Гопнер визнавала: "Селянин не звик слухати людей, котрі випадково заглядають у село. Він вірить тим, з якими часто стикається; лише через них можна провести ту звичку, про яку так довго говорив Ленін... Селянин звик до вчителя, і кожне слово, котре говорить вчитель, важливе для нього"³. Тобто лише до думки знайомої, поважної і освіченої людини селяни могли прислухатися. Вчителі в цих умовах були тією силою, що могла стати (і стала) своєрідним агентом впливу нової влади.

По-друге, країна знаходилася на стадії перед останнім "стрибком" до індустріального суспільства. Порівнюючи хід модернізації з роботою паротягу, британський історик Норман Дейвіс зазначав: "Є довгий період готування, коли казан нагрівається і пара набирається тиску; далі йде критична мить відходу, коли пара тисне на поршні і починають обертатися колеса, після неї — фаза утвердження, коли двигун набирає обертів серед маси рипів та вібрацій і, нарешті, переможний стан руху, коли паротяг лагідно хурчить уздовж рейок з максимальною швидкістю та ефективністю"⁴.

Перша світова війна дещо загальмувала підготовку ходи цього локомотива. Вона спричинила різке падіння одного з основних показників успішності модернізації — промислового виробництва. Водночас скупчення величезної кількості людей в армії, передусім вихідців з села, сприяло значному підвищенню серед широких верств населення рівня усвідомлення потреби модернізаційних змін. Користуючись термінологією з визначення Н. Дейвіса, можна сказати, що стрімкими темпами накопичувалося паливо для розігріву казана, якого раніше не вистачало. Однією з найважливіших передумов успішності модернізації був розвиток освіти. Роль вчительства, яка взагалі в добу модернізації є високою (власне, саме у такі часи й формується вчительство як окрема соціальна група населення), у разі підвищується при підготовці і на початку ходи цього "локомотива". Початкова освіта, швидке і більш якісне засвоєння якої було можливе лише рідною мовою, стає тим мінімумом, без якого годі й говорити про можливість успішного розвитку.

І третій важливий момент. Більшовики усвідомлювали, що виконання двох названих вище завдань (зміцнення влади та успішність модернізаційних процесів) неможливе без формування нової повсякденності. В царській Росії функції регулювання повсякденного життя виконувала церква. Та ряд обставин зумовив її неготовність до змін. Подібно до того, як царизм усіляко намагався не допустити реформування політичної системи, православна церква, яка через Священний Синод була підпорядкована верховній владі, намагалася зберегти усталений спосіб життя. Одним з важливих інструментів консервації суспільних відносин була становість тогочасного суспільства. Своїми недалекоглядними діями урядові кола та церква немовби закривали у парового котла накривку при його одночасному нагріванні, не даючи змоги відійти парі і цим самим наближаючи вибух. Адже примусове дотримання становості спричиняло незадоволення широких верств населення, оскільки не давало ходи розвитку вертикальної мобільності населення у добу розпочатих економічних перетворень. Найбільш активні елементи нижчих станів, не маючи змоги у конструктивній праці реалізувати свої амбіції, ставали ворогами тогочасного ладу.

При більшовицькій владі ситуація відчутно змінилася. Людина з самих низів отримала можливість дійти до самих верхів суспільства і влади. А вчительство, особливо сільське (в місті для активістів було багато інших можливостей) і особливо на зорі радянської влади, саме й складалося з того активного елемента, що не лише сам був прихильним до змін та навчання (професія зобов'язувала!), але й здатного змінити інших. Більшовицька влада використовувала вчителів не лише для підготовки освічених кадрів, в тому числі і серед дорослого населення (лікнеп), а й для зміни повсякденних уявлень, традицій і звичаїв населення. І це завдання влади досить

часто займало у вчителя більше часу, аніж суто освітнє і складало важливу частину його повсякденного життя⁵. Тобто, всіляко сприяючи формуванню нової *повсякденності вчительства*^{*}, влада тим самим вирішувала більш глобальне завдання зміни традиційних уявлень і світосприйняття інших соціальних груп, верств та класів. Важливість цього завдання підтверджується словами першого наркому освіти РСФРР А. Луначарського: "Саме в переведенні на світлі розумні рейки того, що називається приватним життям, в цьому і є остання мета революції, її основне найвище досягнення"⁶. В УСРР вагомим засобом впливу влади на трансформацію повсякденності став обдуманий підхід до вирішення національного питання.

Всі три названі чинники наскільки сплетені між собою, що розділити і відокремити їх одне від одного не уявляється потрібним. У результаті взаємодії цих факторів повинна була утворитися нова культура, сформуватися людина особливого типу⁷. Іншими словами — мали відбутися ментальні зміни. І якщо потреба змін була об'єктивною і нагальною необхідністю, то їх форми та зміст визначалися "культурними плановиками" більшовицької влади. Але режим, який, за словами німецького вченого Ш. Плаггенборга, "виступав у якості учителя"⁸, спочатку мав "навчити" своїм цінностям вчительство, а вже через нього — маси. Саме під таким кутом зору — впливу режиму на вчительство і через нього — на широкі маси, перш за все селянські, не забуваючи при цьому про існуючий зворотній зв'язок, автор розглядає повсякденне життя вчительства.

2. Соціальне обличчя вчительства УСРР

Повсякденність будь-якої верстви чи соціальної групи неможливо дослідити без аналізу її соціального обличчя. Відтак дослідженні повсякденного життя освітян в УСРР у 1920-х рр. насамперед слід виявити, яким було вчительство у 1920-ті роки, які зміни відбулися з ним протягом цього часу і чим вони були викликані. Це потрібно також для того, щоб зрозуміти вагу та значення цієї соціальної групи в суспільстві, зрозуміти ставлення до нього з боку більшовицької влади. Для досягнення поставленої мети потрібно вирішити ряд завдань.

В першу чергу слід звернути увагу на кількість вчительства в Україні та розподіл його між містом і селом. Це питання варто дослідити не лише в динаміці, але й у зв'язку з окресленими у вступній частині тексту проблемами. У контексті аналізу завдань модернізації доречним буде порівняти динаміку кількісного складу вчительства та робітничого класу.

---

^{*} Під цим терміном ми передусім розуміємо ту частину життя, що знаходиться поза межами професійних обов'язків шкільного вчителя — навчання дітей.